

HACÎ QADİRÊ KOYÎ: DAMEZİRÎNER Û KESÊ DUYEM Ê KANONA EDEBÎYATA NETEWEYÎ YA KURDÎ

Zûlkûf ERGÜN

Zanîngeha Mardin Artukluyê Enstîtuya Zimanên Zindî li Tirkîyeyê Beşa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî,
zxweshevi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8784-56-36>

Article Types / Makale Türü:

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 02/01/2022

Accepted / Kabul Tarihi: 22/04/2022

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1052484>

HACÎ QADIRÊ KOYÎ: DAMEZIRÎNER Û KESÊ DUYEM Ê KANONA EDEBÎYATA NETEWÊYÎ YA KURDÎ

KURTE

Kanona edebîyata neteweyî yek ji xalên pev-girêdana edebîyat û sîyasetê ye ku di serdema modern da ji bo nûnertîya nasnameya çandî ya neteweyekê hatiye dahênan. Di edebîyata kurdî da cara pêşî Hacî Qadirê Koyî bingeha kanona edebîyata neteweyî datîne û Xanî wek bavê vê kanonê û xwe jî wek kesê duyem ê vê kanonê destnîşan dike. Ev gotar li ser vê mijarê hûr dibe û cih dide awayên kanonkirina Hacî Qadirê Koyî. Ji ber vê gotar ji weşanên pêşî yê kurdî behsa wan kesan dike ku dikevin bin karîgerîya ramanên Hacî Qadirî û wî wek kesê kanonîk dişayesînin. Piştî vê cih dide wan boçûnên ronakbîrên çeprew û neteweyî ku her yek ji aliyê xwe ve hewl didin li gor îdeolojîya xwe hizirên Hacî şirove bikin. Di xala sêyem da gotar bal dikêşe ser hin helbestvanên sedsala bîstî ku Hacî wek kesayetekî kanonîk şirove dikin û wî wek rêberê helbesta neteweyî nîşan didin.

Bêjeyên Sereke: Hacî Qadir, Kanon, Kanona Edebîyata Neteweyî, Helbest.

HACÎ QADIRÊ KOYÎ: THE FOUNDER AND SECOND PERSON OF THE KURDISH NATIONAL LITERARY CANON

ABSTRACT

The national literary canon is one of the points of connection of literature and politics that has been invented in the modern era to represent the cultural identity of a nation. For the first time in Kurdish literature, Haji Qadir Koyi laid the foundation of the national literary canon and he introduced Xani as the father of the Kurdish national literary canon and himself as the second person of this canon. This article focuses on this topic and describes canonizing of Haji Qadir Koyi as the second person of the Kurdish national literary canon. That is why the first Kurdish publications mention those who fall under the influence of Haji Qadir's ideas and describe him as a canonical person. It then mentions the views of leftist and nationalist intellectuals who each try to interpret Haji's thoughts according to their own ideology. In the third point the article draws attention to some twentieth century poets who describe Haji as a canonical figure and portray him as the leader of national poetry.

Keywords: Hacî Qadir, Canon, National Literary Canon, Poetry.

DESTPÊK

Kanon ji aliyê dîrokî ve ji bo wan rêzepirtûkan tê gotin ku ji bo dezgehên perwerdeyê tên hilbijartin (Bloom, 2014: 23). Lê bi demê ra ev ji bo qada edebî jî tê veguhastin, lewra bi gotina Bloomî sînordariya temenê mirovî û zêdebûna berhemên edebî weha dikin ku hin kes ji nav vê geremolê berhemên taybetmend û resen hilbijêrin û pêşkêşî raya giştî bikin (bnr: 2014: 32, 38). Jusdanis ji vê kiryarê ra “dîroka edebîyatê ya abîdekirî” dibêje ku pirtûkên dikevin nav vê rêzbandîyê serederîya pirtûkên pîroz bi wan ra tê kirin û weha tê bawer kirin ku di nav van wan da gelek raz hene û divê hertim bi şiroveyên nû ev raz û nîyaz bînin keşifkirin (1998: 83).

Di serdema modern da bi hewldanên netewesazîyê ra manayeke taybetî li kanonê tê barkirin. Lewra her netewe hewl dide hebûna xwe bîspêre serdemên kevintir û di nav îro û raborîyê da girêdaneke berdewam çê bike. Ji bo vê kanon derfetên baş pêşkêşî xwedîyên vê hizirê dike. Loma jî “kanon” û “netewe” dibin hevalbendên hev û bi vî awayî “kanona edebîyata neteweyî” di serdema modern da ji bo hebûn, nûnertî û berdewamiya neteweyekê tê pêkanîn ku xwe dispêre naverok, armanc û tesewira netewetîya modern. Bi vî awayî kanona edebîyata neteweyî yan jî bi gotineke din “kanona fermî ya edebîyatê” (bnr: Baki, 2013) dikeve bin xizmeta netewesazîya modern. Nexwe êdî ji bo daxilbûna nav kanonê “resenî” û “edebîtî” ya berhemên tîr nake û divê ev berhem bi hin amajeyên veşartî yan aşkera xizmeta pêkanîna nasnameya neteweyî yan jî armancên siyasî yên demê jî bikin. Ji ber vê, berhemên ku di rêzbandîya vê kanonê da tên bicihkirin bi riwangehên siyasî û neteweyî tên şirovekirin û li gor armancên niha yên neteweyê tên bikaranîn.

Ev rewşa nû bêguman pêkhênerên destnîşankirina kanonê jî diguhere ku bi gotina Murat Belgeyî êdî kanon ne tenê ji aliyê nivîskar, ronakbîr, mamosta û rojnameyan ve, belkî dezgeh û kesayetên siyasî heta gel û civak jî dibin bikerên afirandin û destnîşankirina kanonê (2009: 85). Lê di nav neteweyên bêdewlet da ji ber nebûna dezgehên fermî yên çandî û perwerdeyî ev bar bi pîranî dikeve ser milên ronakbîr, kesayetên siyasî, helbestvan û nivîskarên neteweperwer ku di nav civata xwe da xwedî rolên giring û karîger in.

Di nav kurdan da jî em rastî heman diyardeyê tên û Hacî Qadirê Koyî di nivê duyem ê sedsala nozdehan da li Stenbolê dema bi encamên modernîteya Ewropayê û xebatên netewesazîyê ra rûbirû dimîne bi helbestên xwe yên naverok-nû hewl dide kurdan li hember van pêşhatên nû hişyar bike. Ji ber vê di ber mijarên serxwebûnxwazî, xwendina keç û kuran, hînbûna zanistên nû (fen), hevgirtina navxweyî, nostaljiya dîrokî, xwe-cîyakerîna ji neteweyên dewrûber û rêbertîya civakî ya ronakbîrên modern ra, mijara ziman û edebîyata neteweyî jî dibe yek ji karên wî yên giring û bi vî awayî poetîkayeke nû ya edebî destnîşan dike û berpirsyariyeke siyasî û civakî dide ser milê edîben hevçerx.

Li aliyê din Hacî bi du helbestên xwe hewla avakirina kanoneke edebî jî dide ku di yekî da “kurdîni-vîsîn”ê dike pîvana kanonê û di ya duyem da jî “hişmendîya nasnameya neteweyî” dike xala cîyaker a kanonê. Ji ber vê wek nûnerê neteweyeke bêdesthilat, ji bo nîşandana hebûna edebî ya neteweya xwe li hember neteweyên mezin ên desthilatdar, herwek di helbesta “Şehsewarî Belaxetî Kurdan”ê da jî tê dîtin (bnr: Alan, 2013: 61) di çarçoveya zarên cuda yên kurdîyê da navên hin helbestvanên sereke rêz dike û wan hemûyan wek xemxwarê kurdîyê nîşan dide. Di vê çarçoveyê da ji nav helbestvanên Baban navên Mistefa Kurdî, Nalî, Muhemedê Fîkrî, Rencûrî, Emîn Begê Dizeyî, Keyfî, Salim, Şêx Reza, Wefayî wek nimûne tîne, ji nav helbestvanên kurmançîya jorîn (ew dibêje helbestvanên Cizîrê) navên Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî û Feqîyê Teyranî derdixe pêş, ji helbestvanên goran navên Mewlana Neqşebendî, Mewlewî, Mela Mistefayê Bêseranî, Mîrza Ye‘qûb, Hesênê bavê Feqî Umerî tîne, ji helbestvanên zengenyî jî behsa Muhemmed Komasi û Ehmed Derbendî dike û ji ber ku wan bi kurdîyê nivîsiye û xîreteke kurdane nîşan daye pesnê van helbestvanên navborî dide. Loma jî di dawîya helbesta xwe da di derbarê van kesan da weha dibêje: “Be fidayan dekem sed Îbnu Yemîn / Çünke derbestî xîretî kurdî” (2707: 185-191).

Herçend ji ber bikaranîna zimanê kurdî û nîşandana xîreta kurdîtiyê pesnê helbestvanên navborî bide û wek sermîyanê neteweyî şanazî bi wan bike jî di nav vê mîrata edebî da cihekî taybetî dide *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî, wê wek berhema sereke ya kanona edebîyata neteweyî derdixe pêş û xwe û Xanî jî rêberên vê kanonê dide zanîn. Loma jî di helbesta xwe ya “Zemane...”yê da bi malika “Le kurdan xeyrî Hacî û Şêxî Xanî / Esasî nezmî kurdî danenawe”yê (2707: 99) nerasterast Xanî wek “bavê kanona edebîyata neteweyî” û

xwe jî wek dûajoyê wî destnîşan dike. Bêguman di vir da mebest ji “esasî nezmî kurdî”yê helbesta neteweyî ye, ne ku helbesta ku bi kurdîyê hatîye nivîsîn. Lewra bi raya wî *Mem û Zîna* Xanî ji ber ku bûye berhema temsîlî ya nasnameya kurdî bi qasî gencîneya gewheran û kîsê diravan giranbûha ye û ji hemû berhemên din cîyawaztir e. Bi vê gotinê Hacî Qadir nîşan dide ku bi awayekî hişmendane berê xwe dide vê mijarê û dibe kesê yekem ê diyar kirina kanona edebîyata neteweyî di nav kurdan da. Lewra kesê ku cara pêşî “bavîtiya Xanî” bi rengekî neteweyî derdixê pêş ew e û hizira bavîtiya Xanî di çarçoveya neteweyî da ji alîyê wî ve tê behskirin.¹ Bi vî awayî Hacî wek nerîşkîkênê edebîyata kevin û avakarê edebîyata nû, dibe yek ji wan helbestvanan ku herwek Bloom ji Borgesî vediguhêze pêşîyên xwe diafirînin (bnr: Tek, 2018: 68) û dibin diyar kirinê bavên xwe yên edebî. Ji ber vê jî di piraniya xebatên kurdî da ku wek qadên diyar kirina kanona edebîyata neteweyî derdikevin pêş, Xanî wek bavê vê kanonê tê pejirandin (bnr: Ergün, 2018) û Hacî jî wek “Xanîyê duyem” yan “bavê duyem” (bi taybetî ji bo zarê soranî) tê binavkirin. Diyar e ku Hacî Qadirê Koyî, Xanî wek bavê kanona neteweyî destnîşan bike jî di bin karîgerîya pêşhatên modern ên serdema xwe da kesê ku cara pêşî hişmendîya nasnameya neteweyî dike pîvana kanonê ew e. Loma jî Xanî “bav” be jî avakarê hizira bavbûna wî, Hacî bixwe ye û damezirînerîya wî jî çavkanîya xwe jî vê xalê werdigire.

Di vê rewşê da herçend Ehmedê Xanî di serdema modern da wek “bavê netewetîya kurdî” bê şirovekirin jî bi bawerîya me herwek Fîrdewsîyê farisî damezirînerê hişyarîya etnîk e û ji alîyê teorîk ve nabe ku em wî wek pêşengê netewetîya kurdî yan jî damezirînerê kanona neteweyî bipejirînin.² Lê Hacî di nîvê duyem ê sedsala nozdehan da li Stenbola paytexta dewleta Osmanî di zemîna netewetîya modern da dest bi nivîsîna helbestên xwe dike û hemû taybetmendîyên netewetîya modern di xwe da vedihewîne. Ji ber vê çendê, ew vekolerên ku di çarçoveya teorîya modernîst da diyardeya netewetîyê şirove dikin û li dijî neteweperwerîya Xanî derdikevin di vê mijarê da kok in ku Hacî Qadirê Koyî helbestvanekî neteweperwer ê serdema modern e. Ji bo vê mirov dikare berê xwe bide bîr û boçûnên Cefer Elî (2013: 157), Bruinessen (2008: 153-154) û Vali (2005: 121) ku her yek ji alîyekî ve cext li ser pêşengtî û cîyawazîya Hacî dikin.

Bi rastî jî Hacî Qadirê Koyî di çarçoveya netewetîyeke romantîk da di helbestên xwe da li ser serbixweyî, hişmendîya zimanê kurdî, vejandina dîrok û qehremanên dîrokî, dijayetîya çîna şêxan, hevregêzîya civakî, giringîdana bi gelî, li hember pêşengên civata feodal pesindana edîban (ronakbîran), xurtkirina hesta neteweyî, pêşxistina hizira rasyonel, rexnegirtina li rêbaza perwerdeya medreseyên kevin, wekhevîya jin û mêran di warê xwendinê da û li ser modelgirtina modernîya ewropayî radiweste (Ergün, 2014: 11-31) û di manaya heqîqî da bingeha netewetîyeke modern datîne. Loma jî bi ragihandina pêşengtîya Xanî di çarçoveya poetîkayeke nû da mirov dikare bibêje ku Hacî bingeha kanona edebîyata neteweyî jî datîne û xwe û Xanî dike xwedîyê vê “esas”a nû. Ji ber vê di dirêjahîya sedsala bîstî da herwek helbesta wî ya “Zemane...”yê gelek peyrewên vê esasê derdikevin holê ku ji Ebdurehîm Rehmî, Pîremêrd, Kamran Bedirxan, Esîrî, Cegerxwîn, Bêkes, Qanî, Goran, Hejar û Hêminî heta Şêrko Bêkes, Letîf Hellmet û Abdulla Peşêwî dirêj dibin.

Bi vê riwangehê em dê di vê gotarê da awayê kanonkirina Hacî Qadirê Koyî vekolin. Ji bo vê pêşî em dê behsa bîr û boçûnên wan şirovekaran bikin ku Hacî Qadirê Koyî wek pêşengê netewetîyê yan jî Xanîyê duyem pênase dikin, paşê em dê di nav ronakbîrên çeprew û neteweyî da awayê şirovekirin û kanonkirina wî berbiçav bikin û herî dawî jî em dê cih bidin afirandina îmajê kanonîk a Hacî di helbesta kurdî da, da ku em bi zelalî bibînin çawa li ser bingeha wî xwendîngeheke edebî çê dibe û xelekên nû yên kanona edebîyata neteweyî zêde dibin.

1 Bêguman berî Hacî jî gelek helbestvanên kurd dikevin bin karîgerîya Xanî û di çarçoveya mesnewînûsiyê da pê ra dikevin nav peywendîyên navdeqîtiyê. Ayhan Tek di xebata xwe ya *Hamisiz Şair û Babasiz Metinê* da (Helbestvanê Bêparêzvan û Deqa Bêbav) Xanî bavê cureyê mesnewîya kurdî dide zanîn û karîgerîya wî ya li ser mesnewînûsên piştî wî destnîşan dike (bnr: Tek, 2018: 84-92). Lê kesê ku cara pêşî bi manayeke neteweyî *Mem û Zînê* şirove dike û wê dike çavkanîya edebîyata neteweyî Hacî Qadir e.

2 Di vir da pêwîst e em bal bikêşin ser cîyawazîya nasnameya etnîk û neteweyî ku bi bawerîya me ji bo “bavîtiya Xanî” û “damezirînerîya Hacî” dibe pîvaneke cîyaker. Lewra ji etnîsîzmê cudatir netewetî diyardeyeke pîrhêl e û bi amraz û pêvajoyên modernîyê ve girêdayî ye. Xebatên etno sembolîst ên mîna Smithî nîşanî me didin ku nasnameyên etnîk berî netewetîya modern peyda dibin ku dîroka wan vedigere hezar sala sêyem a berî zayînê (2002: 69). Lê netewetîya modern xwe bispêre nasnameyên etnîk jî di navbera tixûbên siyâsî û çandî da girêdaneke nû çê dike (Smith: 2002: 18) û herwek modernîstên mîna Gellnerî jî amajê pê dikin di çarçoveya çand û welatekî hevbeş da rê li ber beşdarîyên nû jî vedikin (2013: 78).

1. PÊNASEKIRINA HACÎ QADIRÊ KOYÎ WEK DAMEZIRÎNER Û KESÊ DUYEM Ê KANONA EDEBÎYATA NETEWÊYÎ

Şirovekirina Hacî Qadirê Koyî cara pêşî di rojnameya *Kurdistanê* da tê dîtin. Di sala 1898an da dema rojnameya *Kurdistanê* derdikeve Mîqdad Mîdhed Bedirxan hem nûçeya koça dawî ya Hacî dide hem jî wê helbesta wî ya navdar “Zemane...”³ yê diweşîne û diyar dike ku: “Ev mirov di saxîya xwe da gelek xebitî, derheqa elimandina ilm û marîfetê da gelek beyt û eşarên kurmançî dinivîsî, rêdikir welatê xwe Sora” (Kurdistan, 1991: 135). Bi vî awayî Bedirxan nîşan dide ku Hacî di nebûna rojname û kovarên kurdî da bi rêya nameyan helbestên xwe di nav gelî da belav dikir û bi vî awayî taybetmendîyeke berhemên kanonîk bi cih dianî ku ew jî populerbûn û temsîliyet e. M. Salih Bedirxan di *Rojî Kurdê* da tevî helbestên Xanî helbestên Hacî jî şirove dike û di wê baweriyê da ye ku her xaleke qesîdeyên wan jîyan dibexşînin kurdan û bi şîret û pendan dagirtî ne. Li gor wî divê her kurdek beytên wan ji ber bike û wek stranên bike wîrdê ser zimanan (2013: 192). Bi vî gotina xwe helbestên Xanî û Hacî wek hêzeke manewî ya neteweya kurd dide zanîn û hewl dide bi rêya van helbestan neteweya kurd rake ser pêyan.

Piştî mirina Hacî, ji her kesî zêdetir Xelîl Xeyalî hewl dide wî di rêzbandîya kanona edebîyata neteweyî da wek kesê duyem bi cih bike. Ji ber vê di kovar û rojnameyên kurdî yên pêşî yên Stenbolê da piranîya nivîsarên xwe li ser boçûnên Hacî ava dike û cih dide helbestên wî. Xeyalî ji bilî ku Hacî bi gotinên rêzgirtinê mezin dike³ di çareserîkirina kêşeyên wê demê û arastekirina kurdan da jî xwe dispêre bîr û boçûnên wî. Loma piştî destnîşankirina her kêmasîya kurdan wek çareserî beytên Hacî bi bîr tîne ku ji hevgirtin navxweyî heta hişmendîya zimanî û pêwîstîya xwendewariyê gelek mijarên serdema modern li xwe digirin. Bo nimûne di nivîsara xwe ya “Ji Mezinên Kurdan ra ye” yê ya *Hetawî Kurdê* da di çarçoveya bêtifaqî û nezaniya kurdan û metirsiya ermenan da cih dide helbesteke wî ya dirêj (M...X, 1331: 21-22). Her di hejmara yekem a vê kovarê da di bin sernavên “Şa‘îrî Baban û Soran” û “Hacî Ebdulqadir Qedese Sirel‘alî” yê da du helbestên wî diweşîne û diyar dike ku pêwîst e li ser jîyannameya helbestvanên ku Hacî behsa wan kirîye xebat bîr kirin da ku nav û nîşanên mezinên kurdan wînda nebin (M...X., 1331: 26). Di hejmara duyem a *Hetawî Kurdê* da jî di nivîsara xwe ya “Derdê Kurdan Nizanim ji Çi ye” yê da di derheqê şîrîniya zimanê kurdî da dîsa bi rêzgirtineke mezin cih dide beytên wî (M...X, 1331: 27-30). Herwaha di hejmara sêyem da jî di bin sernavê “Ji Qesîdê Hacî Rehmetî Têne Zanîn Ku” yê da her li ser rêça wî behsa rola xirab a çîna şêxan dike û cih dide bîr û boçûnên wî yên li ser vê mijarê (M...X, 1331: 21-22).

Diyar e, Xelîl Xeyalî diwana Hacî dike serçavîya hizirên netewetîya kurdî û bi nivîsarên xwe yên berdewam wî li ser textê kanonê dide rûniştandin. Ji ber vê giringîpêdana Xeyalî bi Hacî, di kovara *Jînê* da Süleymanîyeli Tevfîk (Pîremêrd) diyar dike ku Xelîl Xeyalî berhemên Hacî Qadir “îhya dike” ku tekane şîngêrê kurdayetîyê ye (Tevfik, 1985: 365-366). Ev nîşanî me dide ku eger pêngava yekem a kanonkirina Hacî ji aliyê şexsê wî û ronakbîrên malbata Bedirxaniyan ve hatibe avêtin pêngava duyem ji aliyê Xeyalî ve hatiye avêtin û Xeyalî bûye beşdarekî giring di diyarîkirina kanona edebîyata neteweyî da. Jixwe Xeyalî di dema xwe da di nav kurdên Stenbolê da wek mamostayê kurdayetîyê dihat zanîn û bi hizirên xwe îlham dida gelek ciwanên wê serdemê (bnr: Malmîsanij, 2002: 68).

Wek rojnameya yekem a kurdî ya li Îraqê di çendîn hejmarên rojnameya *Têgeyîştinî Rastîyê* da her bi pesin behsa giringîya helbestên Hacî Qadirê Koyî tê kirin û helbestên wî yên neteweyî û nîştimanî tîr weşandin. Li gor rojnameyê, Hacî Qadir helbestvanekî bêwêne yê kurd e û gelek neteweperwer e, ji ber vê jî mîna helbestvanên din xwe bi zulf û xalên yarê mijûl nake û di helbestên xwe da behsa rewşa civakî ya qewmê kurd dike da ku ciwanên azad û neteweperwer ên kurd di paşeroja nêzik da ji bo bilindîya qewmê xwe têbikoşin (1918: 24/3-4). Rojname di çend hejmarên xwe da berdewam behsa cîyawazîya helbestên Hacî Qadirî dike û her beyteke helbestên wî “ummana civatnasî û îslahê” dide zanîn. Li aliyê din helbestên Hacî wek çavkanîya hestên neteweyî û nîştimanî dide zanîn ku her kesê wan bixwîne nikare xwe ji bin karîgerîya van hestan rizgar bike (1918: 25/2). Loma jî weşandina helbestên wî wek xemilandina rûpelên *Têgeyîştinî Rastîyê* dide zanîn û heyraniya xwe li hember “asarî nefîsey Hacî Qadir”î derdibire û diyar dike

3 “Edîbê mazin ê me cenabê “Hacî”, “Xudanê bifezl û kemal qedr û qîmeta kelamê Hacî dizane”, “Hacî we ‘alîcenabek e ku çavê zemanê emsalî nedîtîye”, “Eva şairê bilind payey me Hacî Qadir” (Modanî X, 2013: 156-159). “Hezretî Hacî Ebdulqadirê Koyî quddîse sirrehu es-samî” (Bila sira wî ya bilind pîroz bibe) (M. X., 2013: 225).

ku li ku derê çavên wan bi beyteke Hacî Qadir bikeve dê bi şanazî biweşînin (1918: 33/3-4).

Hevindê Sorî di hejmara çarem a *Hawarê* da piştî ku li ser jîyana Hacî Qadirî agahîyên giştî dide wî helbestvanê yekem dide zanîn ku helbestên neteweyî nivîsîne û karê hişyarkirina gelî girtîye ser xwe (1932: 7). Di heman hejmarê da di bin sernavê “Ey Kurdîne Wuşyar Bibin”ê da helbesteke wî ya neteweyî tê weşandin ku bi risteya “Xakî Cizîr û Botan...”ê dest pê dike (Koyî: 1932: 5). Di heman kovarê da Celadet Bedirxan jî behsa Hacî dike û cara pêşî ew bi awayekî rasterast wî wek Xanîyê duyem bi nav dike. Navborî di nivîsara xwe ya “Klasîkên Me”yê da dîyar dike ku: “Hacî Qadirê Koyî Xanîyê didowan e. Ew jî weke Xanî bi derdê miletê xwe dişewitî. Şîhir û qesîdeyên wî tev da li ser milet û welêt in”. Piştî vê tesbîtê li ser dîwana wî agahî dide û di dawîya van agahîyan da helbesta “Zemane...”yê ku di rojnameya *Kurdistanê* da jî hatibû weşandin, careke din diweşîne û dîyar dike ku: “Ezê îro şîhreke Hacî e neçapbûyî belav bikim. Herwekî me got Hacî perestîşkarê Xanî bû. Hacî li ser Memozîna bavê min a destnivîs şîhira jêrîn nivîsandîye” (Azîzan, 2012: 564). Bi vî awayî helbesta “Zemane...”yê dibe nîşaneyê giring a kanona edebîyata neteweyî ku tê da Xanî wek bavê helbesta neteweyî tê destnîşankirin û Hacî jî wek damezirînerê wê derdikeve pêş.

Celadet Bedirxan di nivîsareke xwe ya *Roja Nûyê* da jî piştî navê Xanî navê Hacî hildide û dîyar dike ku Hacî peyama Xanî ya nivîsîna kitêbên kurdî bi hişmendîyeke modern şîrove kirîye û dema gotîye: “Le dewrî ême roman û cerîde / Egerçî meqsed e zanînî baw e” baş zanîye ku ev armanc bi xwendina medreseyên berê naçe serî. Loma jî dibêje: “Belê Xanî digot ‘Bixwîne’, Koyî li gora wextê xwe, bi ser ve zêde dikir û digot: ‘Bi awayê nû bixwînin’ pê dikeve mezinên kurdan sûcdar dike ku berjewendîyên xwe di ser berjewendîyên miletî da girtine” (1943: 1).

Refîq Hîlmî di *Şî'r û Edebîyatî Kurdîyê* da di çarçoveya hizira neteweyî da bal dikêşe ser taybetmendîya kanonîk a Hacî û wî wek “bulbulî nîştîmanperwerî kurd” bi nav dike ku di sedsala 19an da navûdengê wî belav bûye. Bi dîtina wî, evîna milet û nîştîmanperwerîyê jî zarokîyê ve ketîye dilê Hacî, ji ber vê helbestên wî seranser li ser welat û miletî dizane. Hîlmî weha nîşan dide ku dilê Hacî bi hemaseta agirîn a neteweperwerîyê dagirtî bûye û jî vî alîyî ve rola Namik Kemalê helbestvanê welatperwer ê tirk dîtîye di nav kurdan da (Hîlmî, 2010: 87). Navborî li ser karîgerîya helbestên Hacî û rola wî ya kanonîk weha dibêje:

Tu gumana min nîne, ku ruhê mubarek ê Hacî li asmanê bilind agahdarê vê yekê ye ku îro helbestên wî mîna ayetên qudsî li ser qelem û zimanê kurdan carî ye. Eger bizane ew xortên ku di dema wî da xezelên rengîn ên hevrişmî ji ber dikirin, niha xezelên nayab û binirx ên Hacî ji ber dikin, dê ji xweşîya dil dev ji wî asmanê bilind berde, vegere dinyayê û bê nav me. Lê Hacî vê naxwaze! Tiştê ku ew li benda wê ye li ku ye? Hêja dûr e, gelek dûr e (Hîlmî, 2010: 91).

Elaeddîn Seccadî jî di *Mêjûy Edebî Kurdîya* xwe da dema behsa Hacî dike wî wek “pêşengê karwanê helbestvanên welatperwer, stêrkeke geş a milet û bilbîlekî xweşawazê qewmîyetê” dide zanîn di lalezara *Kurdistanê* da (1389: 334). Seccadî di çarçoveya hizir û şîretên Hacî yên di derbarê nîştîmanperwerîyê da digihîje wê bawerîyê ku Hacî bi van hizir û xeyalên xwe digihîje payeya helbestvanên herî mezin ên nîştîmanî yên Ewropayê (1389: 348) û bi van gotinan xweserî û cîyawazîya wî destnîşan dike.

Ji alîyê kesayeta kanonîk a Hacî ve yek ji hewldanên herî manadar jî danîna peykereke (kotel) wî ye li Koyeyê. Piştî Peymana 11ê Adarê (1970) wek destkefteke neteweyî dema Korî Zanyarî Kurd tê damezrandin wek reflekseke neteweyî ev dezgeh ji sala damezirandina xwe ve danîna peykerê Hacî dike bernamaya xwe û di hejmara xwe ya pêşî da jî piştî ku bal dikêşe ser payeya Hacî Qadir a di jîyana neteweyî û ronakbîrî da dîyar dike ku sala 1971ê dema li Koyeyê li ser navê Hacî ahengek hatiye lidarxistinê li ser navê Korî Zanyarî Kurdê endamê kara yê Korî Hejarî mizgînî daye xelkê *Kurdistanê* ku bi hewldanên Korî Zanyarî Kurdê dê Wezaretê Şarewanîyê peykerekî Hacî Qadir li Îtalyayê bide çekirin û li meydana Koyeyê bê danîn (1973: 316). Herweha di heman kovarê da biryara çapkirina dîwana Hacî (1973: 530) û pirtûka Mesûd Mihemedî ya li ser jîyan û helbestên Hacî Qadirî jî tê dayîn (1973: 317). Di hejmara duyem a *Korî Zanyarî Kurdê* jî tê dupatkirin ku dê Dîwana Hacî bi vekolîneke taybetî bê weşandin û nûçeya temamkirina peykera wî tê dayîn ku li Îtalyayê jî alîyê Xalîd Rehalî ve hatiye çekirin. Piştî ku peykerê, Korî Zanyarî Kurd jê ra du lewhe dide çekirin û çend beyt û sala jidayîkbûn û mirina wî li ser wan dide kolandin (1974: 861). Di encamê da sala 1973yan bi ahengeke mezin serokê Korî Zanyarî Kurdê Îhsan Şêrzad li

Koyeyê perdeyê li ser peykera Hacî hildide, Mesûd Mihemed gotarekê pêşkêş dike û Hêmin jî helbestekê li ser kesayeta Hacî Qadirî dixwîne (1974: 862). Di nav gelek helbestvanên navdar da danîna peykerê Hacî ji aliyê akademîyeke zimanî ve ku pêşvebirin û yekxistina zimanî ji xwe ra kirîye armanc, karekî jirêzê nîne û ji danîna peykerekî zêdetir sembolîzasyoneke neteweyî ye ku ji hemû helbestvanên din bêhtir Hacî hêjayî vê hatîye dîtin.

Bêguman di seranserî sedsala bîstî da Hacî bi hizir, helwest û helbestên xwe dibe mijara gelek kovar, rojname, pirtûk û gotarên kurdî û bi şiroveyên cuda cuda wek Xaniyê duyem yan jî pêşengê kurdayetiyê tê pejirandin û li ser vê rêçê, hêza wî ya kanonîk tê çespandin ku di beşên jêrîn da jî em dê cih bidin hin hûnguliyên din ên vê dîyardeyê.

2. ŞIROVEKIRIN Û KANONKIRINA HACÎ DI NAV RONAKBÎRÊN ÇEPREW Û NETEWÊYÎ DA

Çarenûsa Hacî û Xanî ew çend li hev diçe ku şirove yan şaş-şiroveyên ku li ser wan hatine kirin jî gelek nêzî hev in. Piştî salên çilî bi xurtbûna tevgera çîneyetiyê çawa ku gotara neteweyî û çînî di nav ronakbîrên kurdan da tê têkelkirin, kesayetên neteweyî û edebî jî dibin qada pevghîştina van her du gotaran. Ji ber vê herwek şaş-şirovekirina Ehmedê Xanî, Hacî Qadirê Koyî jî ji aliyê ronakbîrên çeprew ve wek kesayetekî dijberî çîna derebeg tê şirovekirin û bi têgeh û têgihîştineke çeprewane tê wênekirin. Di vê çarçoveyê da Mihemedê Mela Kerîm helbesta berî Hacî wek helbesta derebegîtîyê dide zanîn ku xwe dispêre pesindana Xwedê, Pêxember, kesayetên mezin û mijarên dildarî, qehremanî û şerî lê helbesta Hacî dijberî qeyd û bendên kevneperestiyê wek helbesteke neteweyî dide zanîn (2008: 23). Ji ber vê Hacî wek pêşeng û dilsozekî mezin ê neteweya kurd li qelem dide ku ruhê xwe ji bo pêşvebirina kurd û Kurdistanê bext kirîye. Di vir da xala balkêş ew e ku Mela Kerîm hertim nakokîya Hacî û mirovên kevneperest derdixe pêş û hewl dide vê rewşê bi çemkên çepîtîyeke şoreşgêrane berçav bike (2008: 123). Tevî vê yekê dema hin boçûnên Hacî li îdeolojîya çeprew a Mela Kerîmî naguncin bi awayekî nazikane rexne lê digire û wek neteweyeke bindest û azadîxwaz dijayetîkirina ermenan ji aliyê Hacî ve tiştêkî şaş dide zanîn. Herçend di çapa duyem a xebata xwe da vê helwesta Hacî bi netewetîya burjuvayî ya wê demê ya ermenan ve girê bide û bixwaze vê rexneya xwe binermijîne jî (2008: 142) bi angajmana xwe ya îdeolojîk ve girêdayî dimîne.

Mesud Mihemed vê helwesta ronakbîrên çeprew şaş dibîne û dîyar dike ku gelek ronakbîrên nû yên kurd ku mebesta wî ronakbîrên çep in, Hacî wek “heykelekî şekirî” didin nîşandan ku xizmeta bîr û baweriyên wan ên siyasî bike. Li gor wî, ev kes Hacî ji dem û cihê wî dadibirin û wek kesayetekî serdema xwe şirove dikin. Ji ber vê jî bi dîtina wî ev kes dixwazin Hacî wek “kurê reş û rûtekî” berçav bikin û wî li dijî çîna burjuva û derebegan nîşan bidin û “herwek binemayeke îdeolojîya çeprew bi yek çavî li hemû gelan temaşe bike” û tu cîyawaziyê nexwe navbera gelên bindest (2010/1: 14). Bi vî awayî Mesud Mihemed li dijî vê yekê derdikeve ku Hacî ji hizirên netewetîyê bê dûrxistin û di çarçoveya kanona çînî da bê nîrxandin. Li hember vê, pozîsyona Hacî di nav kanona edebîyata neteweyî da bihêz dike û dîyar dike ku ramanên Hacî di helbestên wî yên sade û rewan da bi awayekî aşkera xuya dibin û helbestên wî tu tewîlên ji mebestê dûr hîlnagirin (2010/1: 17). Loma jî Hacî wek “ewlîyayekî netewetîya kurdî” derdixe lutkeyê ku ji hemû xweşî û lezetên dunyayê dest kêşaye û nûnertîya êş û hêviyên mîletê kurd kirîye. Mirov dikare van gotinên jêrîn ên Mesud Mihemedî di çarçoveya çêkirina kanona edebîyata neteweyî da bixwîne ku bi tebîrên tesewûfî dixwaze nîştimanperwerîya Hacî nîşanî me bide û wî ji “şaş-şirovekirin”ên ronakbîrên çeprew rizgar bike.

Di wê cîhana fîreh a tijî ji esbabên lezet û şehwetê da, Hacî Qadir bi qasî serê derziyê hêviya xweşiyê û daxwaza cih û semyanê nekir. Ne ku nekariye wan bi dest bixe, bi dilê xwe telaqê wan avêtîye û dest ji wan kişandîye û berê xwe daye eşqa mîletî û sewdaya nîştimanperweriyê. Mîna ku tu bêyî kaseya tijî şerab vala bikî û bi bizotan dagirî. Hacî Qadir jî bi daxwaza xwe ew wacib xistîye stûyê xwe, dilopa dawî ya hezkirina mal û koşknîşînî û hevrîşimpoşiyê di dilê xwe da çikandîye û di cihê wê da xetîreya heqperestî, welatparêzî û mîletdostiyê hilkirîye, xwe pê ron kirîye û ji bo wê şewitîye... Hacî Qadir ji yek peywendiyê zêdetir têkilîya wî bi dunyayê ra nebûye, ew jî peywendîya xewna welatperweriyê ye, ji hemû alîyan ve hezkirina axa Kurdistanê, xelkê Kurdistanê, zimanê kurdî, dîroka kurdî, mafên kurdan û hemû tiştên kurdan (2010/1: 38).

Herwekî dîyar e, Mihemed li hember “heykelê şekirî yê çeprewan” Hacîyekî “nûranî û pîroz” derdixê pêşberî me ku di dilê wî da ji bilî evîna neteweyê tu meyleke mirovî ya jirêzê nebûye, tenê ji bo kurdayetiyê jîyaye, loma jî wek ferîşteyekî kurdewariyê ji hemû qehreman û ferîşteyên din balatir e û her kesê ku bixwaze li ser vî ewlîyayê neteweperweriyê biaxeve divê “bi destnimêj û tobe û îstîxfarê dest bi karê xwe bike” û di serî da ronakbîr hemû millet xwe deyndarê wî bizanin. Ji ber vê, gili li edîben kurd dike ku bi qasî mijûlî Pol Ropsinî dibin ew qas berê xwe nadin Hacî Qadirê Koyî û di gel ku pêwîstiya Ropsinî bi piştgirîya kurdan nîne jî bi gotina wî “ev kesên xwelîliser” parîya devê xwe derdixin û ji kesên mîna wî ra dîkin xêr û sedeqe (Mihemed, 2010/1: 40). Bi vî awayî Mihemed bi awayekî aşkera li hember kanona çeprew hêz dide kanona neteweyî û Hacî Qadirê Koyî wek serkêşê vê kanonê bi pesn û mezinkirinê berçav dike.

Li hember vê, Ebdulsetar Tahîr Şerîf di çarçoveya netewetîya çeprew da li dijî boçûnên Mesud Mihemedî hewl dide Hacî bi çemkên netewetîya çeprew şirove bike. Ji ber vê di pirtûka xwe ya *Hacî Qadir Şa ‘îrî Şoreşgêr û Pêşkewtinxwaz û Dîmokratî Netewey Kurdê* da wênekirina Hacî ya Mesud Mihemedî wek alîgirîya çîna derebeg û şewandina rastîya Hacî dide zanîn (1977: 37). Li gor wî du cure kurdayetî hene û kurdayetîya ku Mesud Mihemed nûnertîya wê dike xwe dispêre çîna axa, derebeg û hêzên emperyalîst. Loma jî vê kurdayetiyê kurdayetîyeke sexte dide zanîn ku ji bilî wêrankirina mala xelkê tu sûdeke wê nîne. Li hember vê, kurdayetîya çeprewan pêşketinxwaz, rasteqîne û dirust dide zanîn (1977: 55). Ji ber vê jî Hacî di nav bereya kurdayetîya duyem da bi cih dike û herwek ji navê pirtûka wî jê tê famkirin Hacî bi sîfetên netewetîya çeprew pêname dike:

Hacî helbestvanekî neteweyî bûye, di qonaxa xwe da hevtayê wî kêmbûn. Li Kurdistanê yek ji wan kesan e ku bi tilîyan tê nîşandan. Li bajarê Koyeyê jî bê hevta bû. Herweha helbestvanekî şoreşgêr bû (Şerîf, 1977: 94).

Marîf Xeznedar jî di pêşgotina pirtûka navborî da piştgirî dide Ebdulsetar Tahîr Şerîfî û di çarçoveya netewetîya çeprew da Hacî şirove dike. Ji ber vê jî bi gotina wî li hember şiroveyên “paşverûyekî mîna Mesud Mihemedî” piştgirî dide hizirên “ronakbîrekî pêşketinxwaz, demokrat û sosyalîstekî mîna Ebdulsetar Tahîr Şerîfî” (Xeznedar, 1977: 7-9). Xeznedar hizirên Mihemedî yê li dijî sosyalîzmê “jihevketî, yeknegirtî, kevneperest, rizî û bêhnpeketî” dide zanîn û têgihîştina wî di çarçoveya “xwîna pak, nijada pak, mala mezin, birayê mezin” da bi faşîzmê tawanbar dike (1977: 29). Ji ber vê, Hacî li hember derebegên ku nûnerên Sultanê Osmanî, Şahê Ecem, şêx û melayan in, wek nûnerê çîna hejar dide nasîn ku xwestîye xelkê kurd di wê serdemê da ji çewsandina wan hêzan rizgar bike (1977: 19). Xeznedar pesindana hin axa û malmezinan ji aliyê Hacî ve bi aliyê wan ê mirovî ve girê dide û wî wek kesekî şoreşgêr û dijberî derebegan dide zanîn û ji bilî vê qayîl nabe ku Hacî bi tu tiştekî din bê tewsiîfkin.

Hacî gelek realist bûye, ji ber vê pirtir behsa başîya reş û rûtan kirîye, lewra ev xwedî başîyên gelek in û kêmtir jî behsa hinek nûnerên çîna jorîn a kurdî kirîye lewra başîyên wan kêmbûn in û zîlamê baş jî di nav wan da kêmbûn derdikevin... Hacî jî şoreşgêr û dijminê derebegan pê ve tu tiştekî din nîne, eger pesnê hinek nûnerên wê çîne jî dabe ji ber aliyê wan ê mirovî ye, lewra Hacî bi giştî li dijî kiryarên çîna jorîn e. Dîyar e, di hemû zemanekî da ji çîna jorîn zîlamên baş derketine û di nav çîna jêrîn da jî zîlamên xirab hene lê ne ew başîya kêmbûn, wan ji zulm û zora kevneperestiyê rizgar dike û ne jî ew xirabîya kêmbûn, navê çîna jêrîn reş dike (Xeznedar, 1977: 22).

Reşîd Findî jî li ser şopa Mesud Mihemedî netewetiyê wek hizireke pîroz nîşan dide û dema behsa wergirtina hizirên netewetiyê dike ji aliyê Hacî ve weha dibêje: “Hacî xweyî hesteka nazik bû û derûnekê pakij û bijûn hebû û axeka pakij bû, bo bîrûbaweriyê neteweyî, her zûy ew şerbet vexwar û di hinav da çû û dara wî ya hozana neteweyî şîn bû û xemla xwe girt” (Findî, 1996: 68).

Ev gotara mîstîk a netewetiyê hem şeweyê çêkirina kanona neteweyî ya kurdî nîşanî me dide hem jî wê hest û hizirê berçav dike ku li pey dariştina vê kanonê ye, lewra neteweyeke ku di dirêjahîya sedsalekê da di nav serhildan û serkutkan da li pey armancên bilind ên neteweyî be gelek asayî ye ku di çêkirina kanonê da gotareke hestî derxe pêş da ku bi rêya edebîyata neteweyî û kesayetên vê edebîyatê berê girseyên gelî bidin qada têkoşîn û fedakarî û gelek caran jî mirinê.

3. AFIRANDINA ÎMAJA KANONÎK A HACÎ QADIRÊ KOYÎ DI HELBESTA KURDÎ DA

Di sedsala bîstî da piraniya helbestvanên neteweperwer ên kurd di bin karîgeriya xwendîngeha neteweyî ya Hacî Qadirê Koyî da dimînin, pê ra dikevin nav peywendîyên navdeqîtiyê û hêz didin kesayeta wî ya kanonîk. Ev peywendî bi awayekî berbiçav di çarçoveya teyîd û guncandin û bihêzîkirina ramanên Hacî da derdikevin pêşîya me ku giringîdana zimanê kurdî, perwerdekirina gelî, hevgirtina neteweyî, nostaljiya dîrokî, destkêşa helbesta eşqbazîyê, destnîşankirina dijminên derekî û navxweyî, rêbertiya helbestvanên neteweperwer û geşkirina berhemên xwemalî ji van mijaran in ku di bin sîbera wî da ji aliyê helbestvanên sedsala bîstî ve tên behskirin (bnr: Ergün, 2017). Lê ji nav vê listeya dirêj û mijarên curbicur hinek kes rasterast û bi pesin behsa vê karîgeriyê dikin. Ji van helbestvanan hinek jê rasterast Hacî wek pêşengê vê kanonê destnîşan dikin lê hinek jî wek arasteya giştî wî wek Xaniyê duyem li qelem didin.

Esîrî di helbesteke xwe da navê Hacî di gel karakterên dîrokî yên mîna Selaheddîn û Kerîm Xanî tîne û wî wek rizgarkerê kurdan dide zanîn: “Çawenorre giyanan bê şubhe bo rizgarî to / Şah Selaheddîn û Hacî, çend Kerîm Xanî heye” (Esîrî, 2006: 226). Ji bilî vê rola wî ya civakî û siyasî wî wek serkirdeyê helbestvanên kurd jî dide zanîn û dibêje: “Ey Esîrî dem be dem şa’îr le mîllet zîyad ebê / Hacî Ebdulqadirî Koyî welê serkirde ye” (Esîrî, 2006: 224). Esîrî bi van gotinan bi awayekî aşkera di kanona neteweyî da pêşengîya Hacî destnîşan dike û li ser rêbaza wî qadên siyasî û edebî têkelî hev dike û di her du qadan da jî pêşengîya wî destnîşan dike.

Goran di helbesta “Yadî Bêkes”ê da dema rewşa nebaş a Kurdistanê bi bîr tîne wek rêzbandiya kanona neteweyî pêşî dibêje: “di baxekî da Xanî hêstir dirijand” paşê jî cih dide Hacî û dibêje “dilê Hacî di agir da dibirja” (Goran, 1389: 252) û Bêkesê helbestvan wek mîratgirê van her du pêşengan dide zanîn. Hejar jî herwekî Goranî piştî Xanî, Hacî wek mamostayê duyem ê Bêkesî dide zanîn ku alaya kurdayetiyê ji Xanî wergirtiye û “di şevên reş û tarî û rêçên teng û zirav da” bê ku hest bi tirsê bike alaya kurdayetiyê gihandiye heta Bêkesî.

Hacî Koye le paş Xanî
Allakey xiste ser şanî
Be hengawî berz û behêz
Be dillî netirs û bê parêz
Be şewgarî reş û tarîk
Le şîw û rêy teng û barîk
Gwê nedaye ne’retey dêw
Sillî nekird le cind û xêw (Hejar, 1391: 94)

Hejar di helbesta xwe ya “Beserhatekem”ê de, ku ji bo bîranîna heftsalî ya Şoreşa Eylûlê nivîsiye, her du pêşengên kanonîk ên edebîyata kurdî (Xanî û Hacî) bi bîr tîne, bîr û baweriyên wan wek serçavîya têkoşîna neteweyî berçav dike û helbestvanên mîna Goran, Bêkes û Pîremêrdî jî wek peyrewên wan her du pêşengan dide zanîn.

Ziman û edebîyatekem
Gullî hîwa û awatekem
Pêwîst e bigêşetewe
Naşê le bîr biçetewe
Debê allay Xanî hellken
Degell hewranî tîkell kem
Şî’rî Hacî dexwênmewe
Tolle le zoll destên mewe
Goran û Bêkes yad ekem
Gîyanî Pîremêrd şad ekem (Hejar, 1391: 184)

Hejar di pêşgotina *Mem û Zînê* da diyar dike ku dema sêzdeh çardeh salî bûye yekem car bi helbestên Hacî Qadirê Koyî hizira neteweperweriyê nasîye û berî ku Xanî binase Hacî wek “dahênerê kurdayetiyê, bijîşkê derdên komela kurdewarî” nasîye ku dest ji pesindana axa û pîran berdaye, berê xwe daye hezkirina gel û welatî û êrîşî xwînmijên kurdan kirîye. Hejar diyar dike ku bi rêya helbestên Hacî, “Xaniyê mezin”

nasîye û piştî nasîna Xanî têgihîştîye ku Hacî şagirdêkî dilsoz ê wî bûye (Hejar, 2010). Bi vî awayî bi çendîn boneyan Hacî piştî Xanî wek mamostayê duyem ê hizira neteweyî destnîşan dike.

Belkî jî hêza kanonîk a Hacî herî baş di helbesta “Deskewtî Xebat”a Hêminî da tê nîşandan ku sala 1973yan di rêûresma danîna peykerê wî da dixwîne. Helbestvan jî ber ku Hacî wek remza rizgarîyê û qîbleya hemû kurdên pak dide zanîn axa bin pêyên wî jî hêjayî têdana ser û çavan dibîne. Bi dîtina wî, Hacî hemû jîyana xwe di rêya gelî da xerc kirîye, tevî ku gelek zehmetî dîtine jî tu carî xwe ji vê xizmetê dûr nexistîye, hertim bê tirs û şayîş li dijî bîyanîyan rawestayê û bûye remza rizgarîyê. Ji ber vê, bi raya wî, Hacî bi dengê xwe razayî hişyar, dijmin jî serberjêr kirine û berê xortên kurd daye şoreşa hevçerx. Helbestvan, bi gotina “le to fêr bûn xebat, qazî û melaman”ê jî bi awayekî amajeyî dîyar dike ku kesê ku xebata rizgarîya neteweyî fêrî Qazî Mihemed û Mela Mistefa Barzanî kirîye Hacî Qadirê Koyî bûye. Bi vî awayî xort, serkirde û hemû helbestvanên kurd wek şagirdê Hacî dide zanîn, “gotinên wî yên şîrîn ji bo kurdan pend û şîret û dijûnên wî jî binirx û baş” qebûl dike. Di dawîya helbesta xwe da jî Hacî ra dîyar dike ku ji serdema wî heta niha tu tiştekî ji bindestîya kurdan neguherîye lê li ser bingeha ku Hacî danîye êdî destjêberdana têkoşînê ne mumkîn e.

Debînin kotellî Hacî le kwê ye
Debînin kotellî şasiwarî Koyî
Ke rojêkî be pêyan lêre royî
Çilon bo surme nabê xakî şarêk
Ke Hacî pêy le ser danabê carêk
Ewe kotell nîye remzî necat e
Ewe deskewtî çend salley xebat e
Ew rûgey hemû kurdêkî pak e
Ew cêgay nîyaz e, pîr e, çak e
Bûtî saheb dillanî dillbeso ye
Ke ewro pêy denazê şarî Koye
Sillaw ey Hacî ey rolley zemanê!
Le sayey towe her cêkî hemanê
Hemû jînit le rêy gel da bext kird
Heta rêgay xebatit bo text kird
Gelêkit dî xerîbî û tall û siwêrî
Nebû satê le xizmet xoy bibwêrî
Be gij bêgane û xomane da çûy
Le gij dêwezme û dêwane ra çûy
Netirsay û nexecllay û nelerzî
Çi meşhûrî, çi rûsûr î, çi berz î
Hemû şagirdî ton şîrinkelaman
Le to fêr bûn xebat, qazî û melaman
Be dengî to xewall û raperrîw in
Le tirsî to ye dujmin daperrîwin
Geray efkarî to ye ballî girtin
Kewa rolley gelit seryallî girtin
Be azayî, be zanayî, be wirdî
Çekit da destî şorrişgêrî kurdî
Perrî diwaneket genc e û xezêne
Wişey şîrînî to dujmintezên e
Hemû pend in qisey sûk û dizêwit
Wekû ballî perî pak e cinêwit
Be nirx e, taze ye, berz e, behêz e
Ewey fermût le barey pîyawî dêz e
“Eger kurdêk qisey babî nezanî
Muheqeq daykî hîz e û babî zanî”
Ke şî‘rî to bizawtî hestî hestan
Hemû sewdaserî serbestî hestan

Le Kurdistan gelêk şorriş berpa bûn
Kurrî kurdî be gij bêgane da çûn
Le mêj sall e derrêjin areq û xwên
Bellam daxî giranim hêşte le kwên?
Ewêstaş derd e kurd nekira ‘îlacî
Ewêstaş kurdî koyle mawe Hacî!
Gelî kurdî nebû hêştî necatî
Be xwênî lawekan sûr e wilatî
Ewêstaş dujminî lasar û bedferr
Dekûjê kurdî bêtawan û laşerr
Ewêstaş her demanken tîrebaran
Denexşênin be xwên kollanî şaran
Ewêstaş pirrpîr in zîndan le lawan
Be xeyrî wey ke kurd in nîyane tawan
Ewêstaş gorrerîb zor in wekû to
Ewêstaş bê nesîb zor in wekû to
Ewêstaş bêkes û dûreweten hen
Ewêstaş şa‘îrî pîr û reben hen
Ewêstaş şî‘rî wîrdî kurdî dedrrin
Zimanî şa‘îranî çakî debrin
Bellam to dillnîya be pîrî zana!
Binaxêkî wehat bo kurdî dana
Îtir senger betallkirdin mehall e
Îtir kurd û bezîn, xewn û xeyall e (Hêmin, 2708: 255-258).

Letîf Helmet jî li ser vê şopê di helbesta xwe ya “Bo Hacî Qadirî Koyî”yê da Hacî wek pêşeng û rêberekî dide zanîn ku bi rêya wî hîn bûye çawa peyvê bike agir, helbestê bi evîne dagire û Kurdistanê bihebîne. Ji ber vê wek şagirdêkî Hacî, xwe berpirsyar dizane ku zarokên kurdan hîn bike da ku helbestên wî ji ber bikin, bi tehma helbestên wî yên hingivîn bihesin û wan li ser hebikên genimên Qeracê û zinarên Hendirînê binivîsin. Li gor Helmetî di roja îro da bi milyon kurd bi saya ramanên helbestên Hacî dijîn, zarokên Kurdistanê helbestên wî dikin stran û li ser dar û ber û xwendîgehên welatî dinivîsin.

Fêrit kirdim
Çon wişe bikem be agir
Çon pîr ewîn kem hellbestim
Çon dar û berd û awî
Kurdistanîm biperistim

Minîş minallan fêr dekem
Çon şî‘rî to le ber ken
Çon tamî ken weku hengwîn
Çon şî‘rî to binûsnewe
Le ser hemû
Denke genimêkî Qerac û
Gişt taşe berdêkî Hendirîn...!
To dezanî êstake çendîn milyon kurd
Be bîrî naw şî‘rekanî to dejîn

To dezanî
Çendîn milyon minallî em Kurdîstane
Şî‘rit deken be goranî
Deynûsnewe: le ser dar û
Berd û dergay qutabxane..! (Helmet, 2014: 366)

Abdula Peşew xwe wek şagirdêkî biçûk ê Hacî dibîne û wî jî wîjdana zindî ya Kurdistanê dide zanîn (Peşew, 2006: 5). Ji ber vê di şirovekirina mijarên neteweyî da gelek caran amaje bi vî “zatê nûranî” dike

û hizirên wî wek çavkanîya çareserîyên kêşeyên roja îro derdixê pêş (Peşêw, 2001: 4). Her di vê çarçoveyê da di helbesta xwe ya “Duberekî”yê da Hacî wek kesayetekî pîroz û payebilind tîne ber çavan ku şevêkê di xewa xwe da diçe ser gora Hacî, li ber çok datîne û di ber da diçe secdeye, halê perîşan ê kurdan jê ra radigihîne û çareya rizgarîya ji vê rewşa xirab jî di hizirên wî da dibîne. Loma jî li ser zimanê Hacî dîyar dike ku di rewşeke weha da divê Hacî bê vejandin û di şûna wî da jî duberekîya nav hêzên sîyasî yên kurdî bê binaxkirin. Bi taybetî îmaja çokdanîn û çûna secdeyê desthilata kanonîk a Hacî bi awayekî estetîk tîne ber çavan û nîşan dide ku di roja îro da jî ramanên Hacî di nav ronakbîr û civata kurdî da zindî û karîger in.

Şew le xewma,
Aramgey Hacîm dîtewe.
Çokim dada, sujdem bird boy.
Gutim: Hacî, perêşan î!n!
Serî kiz kird,
Destî dana ser dillî xoy.
Gutî: “Merd be, zîndûm kewe!”

Gutim: “Gewrem,
Min ‘Îsa nîm,
Çon zîndût kemewe, bêje?”
Gutî: “Lêre derim bêne,
Duberekî
Le şwênekey min binêje!” (Peşêw, 2014: 135-136)

Hemû ev mînak nîşan didin ku di seranserî sedsala bîstî da ji ber çaresernekirina kêşeyên neteweyî yên kurdan, raman û helbestên Hacî Qadirî yên ku di nîvê duyem ê sedsala nozdehan da hatibûn berhemanîn, di sedsala paşê da jî her zindî bimînin û xwendîngeha wî ya neteweyî ji aliyê peyrewên wî ve her bê geşkirin. Di rewşeke weha da kanona neteweyî ya ku Hacî bîngeha wê datîne û bavê wê destnîşan dike bi beşdarî û peyrewîya kesên nû her ku diçe xurt dibe. Bêguman ev beşdarên nû jî wek nîşaneyê şopînerîya “bavê îcad-kirî” (Xanî) û “bavê damezirîner” (Hacî) îmajê wan a kanonîk xurt dîkin û hizirên wan teyîd dîkin.

ENCAM

Di encamê da mirov dikare bibêje kanona edebîyata neteweyî yek ji wan mijaran e ku peywendîyeke bihêz di navbera edebîyat û netewetîyê da çê dike û pîvanên sîyasî û edebî têkelî hev dike. Ji ber vê, berhemên ku di çarçoveya kanona neteweyî da tên destnîşankirin ne tenê ji ber hêza xwe ya edebî, belkî jî zêdetir ji ber naverok û temsîlîyeta xwe ya neteweyî qîmet werdigerin û dibin berdevkê kesayeta manewî ya neteweyekê. Loma jî, berhemên kanonîk di dirêjahîya demê da hertim li gor pêwîstîyên sîyasî û civakî yên neteweyekê dubare tên şirovekirin û bê ku çarçoveya wan a dîrokî û nîyetên nivîskarên wan li ber çavan bên girtin wek berhemên anonîm di her dem û gavê da ji nû ve tên afirandin. Ev jî dibe sedem ku manaya derekî ya berhemê gelek caran bikeve pêşîya manaya navekî û rêçika wê dîyar bike.

Herwek neteweyên din di edebîyata kurdî da jî di çarçoveya pêşketina hizirên neteweyî da kanoneke edebîyata neteweyî tê avakirin. Di nav kurdan da cara pêşî Hacî Qadirê Koyî hewla danîna vê kanonê dide û *Mem û Zîna* Xanî wek çavkanîya kanona neteweyî destnîşan dike. Hacî, piştî Xanî di vê kanonê da payeya kesê duyem dide xwe û di manaya heqîqî da dibe danerê kanona neteweyî. Bi vî awayî bi helbestên xwe yên neteweyî di manayeke modern da dibe nûnerê netewetîya kurdî û bi van hizirên xwe karîgerîyeke mezin li ser helbestvanên piştî xwe çê dike. Ji ber vê di dirêjahîya sedsala 20î da ronakbîr û helbestvanên neteweperwer ên kurd, Hacî wek Xanîyê duyem û rêberê helbesta neteweyî destnîşan dikin û bi çendîn awayên cîyawaz amaje bi hizir û naveroka helbestên wî dikin. Bi vî awayî Hacî di edebîyata kurdî da wek kesayetekî kanonîk cihê xwe digire û dibe serçavîya îlhamê ji bo nifşên paşerojê.

ÇAVKANÎ

- Alan, R.. *Bendname*. İstanbul: Peywend, 2013.
- Baki, E.. *Ulusun İnşası ve Resmi Edebiyat Kanonu*. İstanbul: Libra Kitap, 2013.
- Bedirxan, M. S.. Berî Şîrê Qelem. *Rojî Kurd*. Koma Xebatên Kurdolojîyê (Amadekar) 189-194. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2013.
- Bedir-Xan, C. A. Merhele. *Roja Nû*. 1,1-2, 1943.
- Belge, B. Türkiye’de Kanon, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*. 81-93. İstanbul: İletişim, 2009.
- Bloom, H. *Batı Kanonu Çağların Ekolleri ve Kitapları*. Çiğdem Pala Mull (Çev.). İstanbul: İthaki, 2014.
- Bruinessen, M.. Mem û Zîna Ehmedê Xanî û Rola Wê ya di Pêkhatina Hişyarbûna Neteweyî ya Kurd de. *Sempozyuma Ehmedê Xanî ya Navneteweyî* (149-159). Diyarbakir: Gün Matbaacılık, 2008.
- Eli, C. *Nasyonalizm û Nasyonalîzmî Kurdî*. Hewlêr: Endêşe bo Çap û Billawkirdnewe. 2013.
- Ergün, Z. Di Helbesta Kurdî da Destpêka Rêbaza Romantîzmê û Taybetmendiyên Romantîzma Hacî û Cegerxwîn. *Nûbihar Akademî*. 1, 11-31, 2014.
- Ergün, Z. *Nerî û Helbest*. İstanbul: Nûbihar, 2017.
- Ergün, Z. “Dahênana Mem û Zîna Xanî Wek Berhema Sereke ya Kanona Neteweyî ya Kurdî”. *Nûbihar Akademî* 9 (2018), 31-57.
- Eriksen, T. H. *Etnisite ve Milliyetçilik*. E. Uşaklı, (Çev.). İstanbul: Avesta, 2002.
- Esîrî. *Dîwanî Esîrî*. Hewlêr: Dezgay Çap û Billawkirdnewey Aras, 2006.
- Findî, R. *Xanî û Hacî*. Dihok: Çapxana Kulîja Şerî’ê, 1996.
- Gellner, E.. *Uluslar ve Ulusçuluk*. B. Ersanlı & G. Göksu Özdoğan (Çev.). İstanbul: Hil Yayın, 2013.
- Goran, E. *Dîwanî Goran*. Tihiran: Billawkirawey Panîz, 1389.
- Hejar. *Bo Kurdistan*. Sine: Pexşangay Hejar, 1391.
- Hellmet, L. *Dîwanî Letîf Hellmet*. Silêmanî: Nawendî Xezelnûs Bo Çap û Billawkirdnewe, 2014.
- Hêmin. *Dîwanî Hêmin Sercem Şî’rekanî Mamosta Hêmin*. Silêmanî: Pexşangay Azadî, 2708.
- Hilmî, R. *Şî’r û Edebîyatî Kurdî*. Hewlêr: Dezgay Çap û Billawkirdnewey Aras, 2010.
- Jusdanis, G. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. Çev. T. Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.
- Korrî Zanyarî Kurd. “Le Beheştî Yadi Hacî Qadirî Koyîyewe Çend Hewallêkî Nwê”. *Govarî Korrî Zanyarî Kurd*. 1, 1, 316-321, 1973.
- Korrî Zanyarî Kurd. Çend Hewallêk. *Govarî Korrî Zanyarî Kurd*. 1, 1, 526-537, 1973.
- Korrî Zanyarî Kurd. Korr û Hacî Qadirî Koyî. *Govarî Korrî Zanyarî Kurd*. 2, 1, 859-871, 1974.
- Koyî, H. Q. *Dîwan*. S. H. Mîran & K. M. Şarezan (Lêkolînewe û Lêkdanewey). Sine: Şarekîtebî Mîdya, 2707.
- Koyî, H. Q. Ey Kurdîne Wuşyar Bibin. *Hawar*. 4, 5, 1932.
- Kurdistan*. M. E. Bozarslan (Wer. ji Tîpên Erebi bo Tîpên Latîni). Uppsala: Weşanxana Deng, 1991.
- M...X. Ji Mezinên Kurdan ra ye. *Hetawî Kurd*. 1, 19-22, 1331.
- M...X. Şa’irî Baban û Soran, Hacî Ebdulqadir Qedese Sirel’alî. *Hetawî Kurd*. 1, 24-26, 1331.
- M..X. Derdê Kurdan Nizanim ji Çi ye. *Hetawî Kurd*. 2, 25-30, 1331.
- M.X. Ji Qesîdê Hacî Rehmetî Têne Zanîn Ku. *Hetawî Kurd*. 3, 21- 22, 1331.
- M.X. Serê Vê Jimara Sisîyan da “Bextbireşî û Mahrûmîyan Kurdan. *Rojî Kurd*, Koma Xebatên Kurdolojîyê (Amadekar) (225-226). İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2013.
- Malmisani. *İlk Legal Kürt Öğrenci Derneği Kürt Talabe-Hêvî Cemiyeti (1912-1922)*. İstanbul: Avesta, 2002.
- Mela Kerîm, M. *Du Babet Le Barey Bir û Şî’rî Hacî Qadirî Koyîyewe*. Hewlêr: Billawkirawey Aras, 2008.
- Mihemed, M. *Hacî Qadirê Koyî* (Beşî Yekem). Hewlêr: Dezgay Çap û Billawkirdnewey Aras, 2010.
- Modanî, X. Piroznawe. *Rojî Kurd*. Koma Xebatên Kurdolojîyê (Amadekar) (156-159). İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2013.
- Modanî, X. Ziman û Nezanîya Kurdan. *Rojî Kurd*. Koma Xebatên Kurdolojîyê (Amadekar) (160-162). İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2013.
- Peşêw, E. *Hespim Hewre û Rikêfîm Çîya*. Kurdistan: Çapxaney Rojhelat, 2014.
- Peşêw, E. Çend Serincêkî Serpêy Derbarey Mêdya û Ziman, *Media*. 91, 3-4,11, 2001.
- Peşêw, A. *Yekgirtû*. 574, 5, 2006.

- Seccadî, E. Mêjûy Edebî Kurdî. Senendec: Billawkirdnewey Kurdistan, 1389.
- Smith, A. D. *Ulusların Etnik Kökeni*. S. Bayramoğlu & H. Kendir (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002.
- Süleymanîyeli Tefîk. *Jîn*. M. E. Bozarslan (Amadekar) (365-368). Uppsala: Weşanxaneya Deng, 1985.
- Sorî, H. Hacî Qadir Koyî. *Hawar*. 4, 7, 1932.
- Şerîf, E. T. *Hacî Qadir Şa ‘îrî Şoreşgêr û Pêşkewtinxwaz û Dîmokratî Netewey Kurd*. Bexda: Billawkirawey Rojî Kurdistan, 1977.
- Tek, A. *Hamisiz Şair Babasız Metin*. İstanbul: Nûbihar, 2018.
- Têgeyîştinî Rastî. Edebîyatî Kurdî. *Têgeyîştinî Rastî*. 24, 3-4, 1918.
- Têgeyîştinî Rastî. Edebîyatî Kurdî. *Têgeyîştinî Rastî*. 25, 2-3, 1918.
- Têgeyîştinî Rastî. Edebîyatî Kurdî. *Têgeyîştinî Rastî*. 33, 3-4, 1918.
- Xeznedar, M. Lêkolînewey Zanistî le Edeb da Arezû û Xeyal Niye!. *Hacî Qadir Şa ‘îrî Şoreşgêr û Pêşkewtinxwaz û Dîmokratî Netewey Kurd* (7-31). Bexda: Billawkirawey Rojî Kurdistan, 1977.
- Vali, A. “Kürtlerin Soykütükleri: Kürt Tarih Yazımında Ulus ve Ulusal Kimliğin İnşası”. A. Vali (Amadekar) F. Adsay & Ü. Aydoğmuş & S. Kılıç (Wer.). *Kürt Millîyetçiliğinin Kökenleri* (83-134). İstanbul: Avesta, 2005.

EXTENDED ABSTRACT

The national literary canon in the modern era is applied to the existence, representation and continuity of a nation and relies on the content, purpose and vision of the modern nation. Therefore, the products that are implemented in accordance with this canon are interpreted in terms of political and national contexts and used in accordance with the current goals of the nation. Of course in defining the national literary canon there are many factors and participants such as political power, educational institutions, media, intellectuals, writers, poets, critics, anthologists, literary histories and social groups and each of these has its own importance and uniqueness. Especially among stateless nations, most intellectuals, poets and writers have the task of defining the national literary canon and playing a leading role in this regard. Among the Kurds, we come across the same phenomenon, and as a poet Haji Qadir Koyi is the first person to try to establish a literary canon within the national consciousness. Therefore, he evaluates the Kurdish literary tradition from a national point of view and bases its use on the use of the Kurdish language and consciousness of identity. In order to praise many Kurdish poets for writing in Kurdish, he puts forward Ahmad Khani as the forerunner of the national literary canon in terms of Kurdish literary content and national consciousness, and demonstrates himself as the second person of this canon. Therefore, in most of the Kurdish works that emerge as fields of literary canon, on Haji's path, Xani is recognized as the father of the national literary canon and Haji is also referred to as the "Second Xani". Just like Haji Qadir Koyi puts forward Xani as the source of the national literary canon, after his death Haji is also interpreted in the same way and is placed as a canonical figure in the order of the national literary canon. Thus, throughout the twentieth century Haji became the subject of many Kurdish journals, newspapers, books and articles with his thoughts, attitudes and poems; and he is identified as the second Xani or the pioneer of Kurdishness with various interpretations and his canonical power is intensified in this way. In this context, the role of intellectuals such as Salih Bedirxan, Khalil Xeyalî, Celadet Bedirxan, Refîq Hilmî and poets such as Esîrî, Goran, Hejar, Hêmin, Letîf Hellmet and Abdullah Peşêw is obvious. Haji's canonical power grows so much that Haji becomes a battleground between leftist and nationalist intellectuals and each of them wants to take advantage of his canonical power within the framework of his political thoughts and beliefs. Similarly, in the case of Kurdish nationalism, the name of Haji is mentioned in the first line. Because Haji Qadir Koyi focuses on the following issues in his poems in the context of a romantic nation: Independence, Kurdish language consciousness, revival of history and historical heroes, opposition to the sheikhs class, social homogeneity, giving importance to the people, praising the writers (intellectuals) against the leaders of the feudal society, strengthening national feeling, the development of a rational mind, a critique of the old madrasa education method, the equality of women and men in the field of education and seeing European modernity as role model and he lays the foundation of a modern nation in the true sense of the word. It is in this context he seeks to establish a national literary canon and for all these reasons also becomes a source of inspiration for poets after him. Thus, Haji's national themes are discussed by Kurdish nationalist poets throughout the 20th century, creating a national canon in his personality. In this context, this article focuses on the canonization of Haji Qadir Koyi and concludes that Haji Qadir Koyi is the founder of the Kurdish national literary canon in the modern era and has left his mark on the Kurdish intellectual consciousness of the twentieth century with his modern nationalist ideas.